
ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНІ

Виступ члена-кореспондента НАН України Гліба Юрійовича Івакіна

Охорона археологічної спадщини є стратегічним завданням держави, яке завжди потребує її посиленої уваги, вона має бути важливою складовою політики держави в галузі культури. Начебто офіційно не піддається сумніву необхідність збереження археологічної спадщини України. Проте слід констатувати, що її доля ще ніколи не перебувала під такою загрозою. Проблема дійсно є назрілою та кричущою. Ми дійшли до межі, після якої закріплені в міжнародному та національному законодавстві зобов'язання зі збереження археологічної спадщини як джерела знань про минуле, що належить усьому людству, втрачають будь-який сенс, якщо вони не будуть підкріплені конкретними дієвими правовими нормами, що дозволять реально припинити мародерство та нищення нашої спадщини.

Далеко не всі розуміють, що археологічні пам'ятки — це передусім джерело інформації про минуле, яке неможливо відновити. Втрата кожної з пам'яток рівнозначна втраті частини нашої історичної пам'яті. Саме цим безцінний археологічний предмет, а не кількістю дорогоцінного металу чи навіть художньою бездоганністю. І здобути цю інформацію можна лише методами науки. Археологія — це поле науки, а не романтичне хобі чи прибутковий промисел. У нас надто часто працю археологів сприймають лише як пошук скарбів або просто романтичні пошуки чогось невідомого. В результаті у Верховній Раді проблеми археологічної спад-

щини чомусь вирішують у Комітеті з питань культури і духовності, а не в Комітеті з питань науки і освіти. На мій погляд, сьогодні діють три головних негативних фактори.

1. Гостра нестача професійних археологів та матеріальної бази. Якщо виникне необхідність одночасно провадити широкомасштабні дослідження в різних регіонах країни, у нас просто не вистачить фахівців. Це наслідок провалів 90-х років, коли відбувся надзвичайно сильний відтік з науки, у тому числі з археології. Наприклад, з київських археологів найпродуктивнішого віку (кому сьогодні виповнилося 40–50 років), які керують науковими напрямками, відділами, групами, ведуть за собою експедиції, в науці лишилося тільки 20%. В останнє десятиліття ситуація змінюється на краще — молодь іде в археологію, але надолужити втрачене вже важко. Так, Польща має археологів у чотири рази більше, і їх не вистачає — поляки охоче залучали наших фахівців, а нині вже активно залучають і нашу молодь до магістерських програм, надаючи житло і високі стипендії.

Необхідна державна програма підготовки кадрів для охорони й дослідження культурної спадщини. Потрібно розширити кількість спеціалізованих археологічних кафедр і збільшити випуск археологів, одночасно створюючи робочі місця в різних наукових, культурно-освітніх та управлінських структурах (інститути, університети, музеї, центральні та регіональні підрозділи Міністерства культури тощо) по всій країні.

Слід пам'ятати, що українська археологія завжди була потужною завдяки сталим

(хоча часто й неформальним) зв'язкам академічної науки з університетськими кафедрами. Молодь наочно набувала досвіду у провідних фахівців-археологів в експедиціях та лабораторіях у реальному науковому процесі, нерідко складних умовах розкопок. Адже тільки з підручників процесу археологічного дослідження, конкретних навичок та прийомів навчитися неможливо.

2. Діяльність будівельного лобі та нових землевласників. На замовлення будівельних структур особливо з 2009 р. велася цілеспрямована робота з руйнації чинного законодавства України з охорони археологічної спадщини. У 2012 р. прийнято Закон «Про регулювання містобудівної діяльності», яким внесено зміни до Земельного кодексу України, Законів «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» і фактично зруйновано механізм контролю за будівельними та земляними роботами, що тепер потребує якнайшвидшого відновлення. Сьогодні органи культурної спадщини фактично відсторонені від погодження проектів будівництва поза межами заповідних та охоронних зон пам'яток або історичних місць. Тобто під охороною, хоч на папері, перебуває зовсім незначний відсоток культурної спадщини.

Єдиний комплекс національної археологічної спадщини штучно поділено на «пам'ятки», тобто археологічні об'єкти, зареєстровані міністерством. А невідомі досі та незареєстровані археологічні об'єкти вже практично не охороняються державою. Все залежить від бажання забудовника чи бульдозериста — повідомити про знахідку чи ні. Адже власник ані археолога, ані інспектора з охорони культурної спадщини за паркан просто не допускає. Культурна спадщина безконтрольно віддається під забудову, потрапляє у приватну власність, а по суті — знищується. Погодження проектів без фахівця-археолога перетворене на бюрократичну формальність.

Зосередження всієї процедури погодження проектів виключно в руках органів Держкомагентства із землеустрою неминуче призведе до корупції.

Європейським законодавством визначено механізм виявлення і збереження пам'яток археології. Це передусім проведення наукової археологічної експертизи. Необхідне негайне повернення до законодавства України положень, спрямованих на безумовне виконання Європейської конвенції «Про охорону археологічної спадщини». Наукова археологічна експертиза виконує суто державницькі функції й повинна мати визначений законом правовий режим і державні гарантії обов'язковості.

3. Організований наступ певних структур за право вільного обігу археологічних знахідок (недобросовісні колекціонери, «шукачі» з металодетекторами). Хвиля «чорної» археології накрила Україну. Відбулася її структуризація. Є замовники — колекціонери, посередники та організовані групи «шукачів», озброєних технікою. Йдеться лише про колекціонерів саме археологічних предметів, причому «недобросовісних», які бачать в археології лише засіб збагачення, одним словом — «бариг». Проте саме колекціонування — це шляхетна пристрасть, і найкращі надбання світової культури відомі людству саме завдяки колекціонерам. Єдине, що вимагається, — це чисте джерело походження. Власники ж археологічних колекцій, добре знаючи незаконність походження добутих речей (серед яких чимало фальсифікатів), просто вводять в оману владу й суспільство, заявляючи про свої добрі наміри й доводячи, що в усьому світі відбувається те саме. Скуповуючи речі, вони фінансують організований грабіж нашої культурної спадщини.

Масове застосування металодетекторів (десятки тисяч) прискорює нищення пам'яток. Бездумна легалізація застосування цих приладів і дозвіл легального обігу знахідок, які не мають легального походження, остаточно знищить нашу культурну спадщину.

Замість обговорення катастрофічних втрат і відповідальності «шукачів» за масове руйнування пам'яток пропонується розмова про захист прав «людини з металошукачем» та покупця знахідок, про вільний ринок.

Ми не маємо чітких даних щодо нелегальної діяльності. Однак за минулий рік 70%

археологічних експедицій зафіксували сліди грабіжників на своїх пам'ятках. Дослідження великих площ (для проектування вітроелектростанцій) на Донецькому кряжі показали, що за останні 10 років знищено близько 14% курганів. А за попередні 150 років (з війнами, індустріалізацією та колективізацією) там було зруйновано 30% курганів, зафіксованих у середині XIX ст. Темпи нищення пам'яток невинно зростають.

Яскравий приклад від наших сусідів. Правоохоронці Росії в серпні минулого року передали до Краснодарського музею майже тонну (!) вилученого при спробі вивозу через кордон археологічного металу з південних регіонів Росії. Там становище з охороною археологічної спадщини практично аналогічне. Проте Міністерство культури РФ у взаємодії з археологічними інститутами підготувало проект нового закону, яким обмежується дія металошукачів. Вони принципово не співпрацюють з приватними колекціонерами та предметами сумнівного походження. Тому цей проект люто атакують усі, хто пов'язаний з «чорною» археологією, металопошуком, нелегальними колекціями.

Слід не лише поліпшити правову систему, а й змінити поблажливе ставлення суспільства до цих процесів. Археологічна спадщина належить усьому народу, а не Інституту археології чи НАН України, і зберігати й охороняти її має держава, якій суспільство це доручило.

Вражає незнання основ міжнародного права та правового регулювання зарубіжних країн у сфері культурної спадщини. Адже презумпцію державної охорони **всіх** археологічних об'єктів і предметів, що залягають «у землі, під землею та під водою», було започатковано ще у XVI ст. в Папській області в Італії й оформлено у всій повноті у Швеції законом 1666 р. **Усі країни світу** оголосили старожитності предметом охорони держави. Їхній обіг або заборонено, або суворо обмежено. Півтори сотні країн ввели особливий правовий режим для будь-якого рухомого об'єкта археології.

Слід зважати й на високий рівень правового нігілізму в нашому суспільстві. Це не

Данія чи Англія, де людина, виявивши археологічну знахідку, одразу звертається до органів охорони культурної спадщини. Тому законодавство інших країн не можна автоматично переносити на наше суспільство. Наведу деякі приклади.

Туреччина. Закон про предмети старовини 1973 р. містить значний перелік предметів, що охороняються державою. Під охороною перебувають городища або історичні міста, де є ймовірність знайти сліди цивілізації. Всі знайдені предмети є власністю держави, а людина, яка знайшла археологічний предмет, зобов'язана повідомити про знахідку. Системи оплати або преміювання за це немає. Зате діють спеціальні заходи проти скарбощукачів, нелегальних розкопок та будь-яких дій (продажу, колекціонування) зі старожитностями. Пошук без офіційного дозволу карається позбавленням волі від 2 до 5 років та великими штрафами.

Мальта. Закон про охорону пам'яток старовини захищає всі об'єкти, яким понад 50 років. Розкопки й пошуки можна проводити виключно з дозволу держави. Про випадкову знахідку слід повідомити місцеві органи. Ще у 1979 р. було прийнято закон про заборону ввезення в країну металошукачів, які можуть становити загрозу для археології.

Норвегія. Закон про культурну спадщину 1978 р. містить перелік рухомих і нерухомих об'єктів до 1937 р., що охороняються державою. Несанкціоновані розкопки заборонено. Всі об'єкти, давніші за 1537 р. (і монети, давніші за 1650 р.), є власністю держави. Про випадкову археологічну знахідку слід повідомити місцеві органи, які гарантують адекватну премію.

Франція. Жодна особа не має права використовувати металошукачі з метою пошуку предметів мистецтва та археології без дозволу, який видається відповідно до кваліфікації дослідника. Втім, виняток становить територія пляжів.

Україна має орієнтуватися на світовий досвід, на цивілізовані країни, а не повертатися в далеке середньовіччя чи до звичаїв Дикого Заходу.